

دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات فارسی

بررسی و نقد

اندیشه‌های جلال الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ

استاد راهنما:

دکتر سید جواد مرتضایی

استاد مشاور:

دکتر محمد جاوید صباغیان

دانشجو:

ولی الله شرف

۱۳۹۲

کلیه‌ی حقوق این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد است

و هرگونه سوء استفاده از آن پیگرد قانونی دارد.

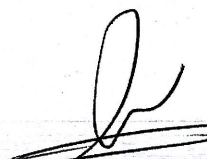
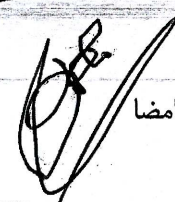

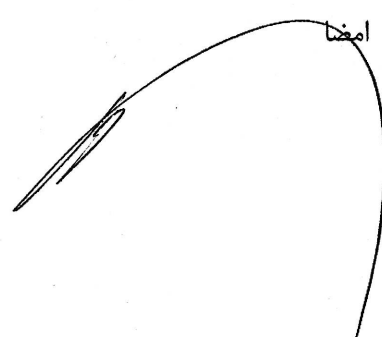
صور تجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه آقای ولی الله شرف دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی گرایش زبان و ادبیات فارسی در ساعت ۱۰ صبح روز چهارشنبه مورخ ۱۳۹۲/۱۱/۲ در محل دانشکده ادبیات و علوم انسانی با حضور امضا کنندگان ذیل تشکیل گردید. پس از بررسی های لازم، هیأت داوران پایان نامه نامبرده را با نمره به عدد ۱۷.۱۷۵، به حروف چهل و هفت و پنج و نیم درصد و با درجه **بسیار خوب** مورد تأیید قرار داد / نداد.

عنوان رساله

بررسی و نقد اندیشه های جلال الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ

هیئت داوران

- داور: دکتر سمیرا بامشکی
امضا
استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
- داور و نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر ابوالقاسم قوام
امضا
دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
- استاد راهنما: دکتر سیدجواد مرتضائی
امضا
دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
- استاد مشاور: دکتر محمد جاویدی صباغیان
امضا
دانشیار بازنشسته گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد
- مدیر گروه
دکتر سیدجواد مرتضائی
امضا

اظهارنامه

این جانب ولی الله شرف دانشجوی دوره‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد، نویسنده‌ی پایان‌نامه‌ی بررسی و نقد اندیشه‌های جلال الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ تحت راهنمایی جناب آقای دکتر سید جواد مرتضایی، متعهد می‌شوم:

- تحقیقات در این پایان‌نامه توسط این جانب انجام شده و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهش‌های محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در پایان‌نامه تا کنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد و مقالات مستخرج با نام «دانشگاه فردوسی مشهد» و یا «Ferdowsi University of Mashhad» به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان‌نامه تأثیرگذار بوده‌اند در مقالات مستخرج از پایان‌نامه رعایت شده است.
- در کلیه‌ی مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که از موجود زنده (یا بافت‌های آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه‌ی مراحل انجام این پایان‌نامه، در مواردی که به حوزه‌ی اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه‌های رایانه‌ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می‌باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.

به یاد

امام علی بن موسی الرضا، علیه السلام

پیشکش به

دو فرشته، پدر و مادر مهربان و فداکارم،

دو استاد، حسین الهی قمشهای و مهدی دهباشی،

و آنان که در ادبیات به آن سوتر از الفاظ می اندیشند.

سپاس‌گزاری

در آغاز وظیفه‌ی خود می‌دانم که از همه‌ی کسانی که در به سرانجام رسیدن این پژوهش سهمی داشته‌اند، تشکر کنم. اول از همه بایسته است که از استادان گرانمایه‌ام، دکتر سید جواد مرتضایی و دکتر محمد جاوید صباغیان سپاس‌گزاری کنم که بر بنده منت نهادند و راهنمایی و مشاوره‌ی این تحقیق را بر عهده گرفتند و تا آخر با جدیت کار را هدایت و پیگیری کردند. همچنین مایلم از یکایک استادان گرانقدر گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد قدردانی کنم که مسئولانه به این تحقیق نگرستند و هر یک در نوشتن آن سهمی بسزا داشته‌اند. از کارکنان بخش مخطوطات کتابخانه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی و بخش مجلات بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی نیز تشکر می‌کنم که با در اختیار گذاشتن برخی از تصاویر نسخ خطی دوانی و مقالات آرشیو او، مسیر این پژوهش را هموار ساختند. دوستان عزیزم، آقایان هادی بیدکی و هادی مزروعی نیز با جد و جهدی بلیغ پایان‌نامه‌ام را از نظر گذراندند و نکته‌هایی مغتنم در کار آن کردند، از ایشان نیز با ادب و ارادت یاد می‌کنم. همچنین از آقای حسن خواجوی، دانشجوی دکتری آموزش زبان انگلیسی، صمیمانه تشکر می‌کنم که در نگارش مقدمه‌ی انگلیسی پایان‌نامه‌ام همکاری داشتند. آخر از همه، اما نه کمتر از همه شایسته است که از دکتر مهدی دهباشی، استاد دانشمند گروه فلسفه‌ی دانشگاه اصفهان، سپاس‌گزاری کنم که سالیانی پیش برای نخستین بار مرا در کلاس عرفان با اندیشه‌های حکمی و عرفانی جلال‌الدین دوانی آشنا ساختند و از سر لطف و ویرایش کتاب شرح رباعیات فلسفی و عرفانی دوانی را بر عهده‌ی بنده نهادند. در اینجا می‌بایست که از همه‌ی این عزیزان و استادان و معلمان دوران دانش‌آموزی و دانشجویی‌ام با احترام و به نیکی یاد کنم. ناگفته پیداست که مسئولیت هرگونه کاستی از جانب نقص نگارنده و بر عهده‌ی اوست. از همه‌ی خوانندگان گرامی درخواست دارم که نویسنده را از ارشادها و راهنمایی‌های خویش بهره‌مند سازند و بر خطاها و لغزش‌های او به مصداق آیه‌ی «و عباد الرحمان... الذین لا یشهدون الزور و إذا مروا باللغو مروا کراماً» به دیده‌ی گذشت بنگرند. در پایان خدا را شاکرم که به من توفیق دانش‌اندوزی نزد بندگان شایسته‌ی خود، ارزانی داشت: «و له الحمد فی الأول و الآخر».

بسمه تعالی

مشخصات پایان‌نامه‌ی تحصیلی دانشجویان

دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان پایان‌نامه: بررسی و نقد اندیشه‌های جلال الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ

نام نویسنده: ولی الله شرف

نام استاد راهنما: دکتر سید جواد مرتضایی

نام استاد مشاور: دکتر محمد جاوید صباغیان

دانشکده: ادبیات و علوم انسانی	گروه: زبان و ادبیات فارسی	رشته تحصیلی: زبان و ادبیات فارسی
تاریخ تصویب: ۱۳۹۱/۳/۲۴	تاریخ دفاع: ۱۳۹۲/۱۱/۲	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	تعداد صفحات: ۸ + ۱۷۳	

چکیده:

جلال الدین محمد محقق دوانی (۸۳۰-۹۰۸ق) اولین شارح اشعار شمس الدین محمد حافظ شیرازی است که رساله‌هایی در شرح برخی اشعار او نوشته است. وی گذشته از ابیاتی فراوان که از حافظ در کتب و رسایل و مکتوبات خود آورده، پاره‌ای از اشعار او را نیز شرح داده است. با توجه به قرابت زمانی و وحدت مکانی دوانی با حافظ، شرح او بر حافظ از اهمیتی ویژه برخوردار است و بی شک آشنایی با اندیشه‌های این مفسر شعر حافظ، می‌تواند زوایا و گوشه‌هایی پنهان از ذهن و زبان شاعر را برای ما روشن کند. بدین منظور پژوهش حاضر به نظرگاه فکری دوانی در شرح و تفسیر برخی اشعار حافظ پرداخته است. در این اثر بر آن بوده‌ایم که آرا و اندیشه‌های محقق دوانی را در تفسیر اشعار حافظ شیرازی بررسی و نقد کنیم. در تدوین این تحقیق ابتدا آثار پارسی و تازی دوانی را بررسی و از خلال مطالعه‌ی آنها اصول و مبانی اندیشه‌ی او را تعیین کرده‌ایم و سپس با استفاده از رساله‌هایی که وی در شرح اشعار حافظ نوشته است، به بررسی روش تفسیری و تفاسیر روشمند دوانی پرداخته‌ایم. بدین ترتیب نوشته‌ی حاضر طی چهار فصل به مسائل ذیل اختصاص یافته است:

در فصل آغازین پس از اشاره‌ای مختصر به سرگذشت جلال الدین دوانی، شخصیت علمی و ادبی او معرفی گردیده است. فصل دوم به اندیشه‌های دوانی اختصاص دارد. در این فصل کوشیده‌ایم نظریات کلامی، فلسفی و عرفانی او را تبیین کنیم. فصل سوم ناظر بر روش تفسیری دوانی است و در این فصل مبانی نظری شرح‌نویسی دوانی مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل چهارم نیز دیدگاه‌های دوانی در تفسیر برخی ابیات حافظ تبیین و میزان هم‌خوانی آرای او با معانی اشعار حافظ بررسی انتقادی شده است.

کلیدواژه:	امضای استاد راهنما:
۱. شمس الدین محمد حافظ	
۲. جلال الدین محمد دوانی	
۳. شرح‌نویسی	
۴. تفسیر	تاریخ:
۵. نقد	

فهرست

پیش‌گفتار	۱۲
۱- فصل نخست: آشنایی با شخصیت علمی و ادبی جلال‌الدین دوانی	۲۱
۱-۱- سرگذشت دوانی	۲۲
۲-۱- شخصیت علمی دوانی	۲۳
۱-۲-۱- آثار و تألیفات فارسی	۲۵
۲-۲-۱- آثار و تألیفات عربی	۳۴
۳-۱- شخصیت ادبی دوانی	۳۹
۱-۳-۱- هنر نویسندگی	۳۹
۲-۳-۱- قریحه‌ی سراینده‌ی	۴۲
۱-۲-۳-۱- غزل‌ها	۴۲
۲-۲-۳-۱- رباعی‌ها	۴۳
۳-۲-۳-۱- مثنوی‌ها	۴۴
یادداشت‌ها	۴۵
۲- فصل دوم: اندیشه‌های فلسفی، عرفانی و کلامی دوانی	۴۷
۱-۲- درآمد	۴۸
۲-۲- اندیشه‌های فلسفی دوانی	۴۸
۱-۲-۲- شناخت عقلی	۵۰
۲-۲-۲- هستی‌شناسی فلسفی	۵۲
۳-۲-۲- انسان‌شناسی فلسفی	۵۳

- ۵۵ ۲-۳- اندیشه‌های عرفانی دوانی
- ۵۸ ۲-۳-۱- شناخت شهودی
- ۵۹ ۲-۳-۲- هستی‌شناسی عرفانی
- ۶۲ ۲-۳-۳- انسان‌شناسی عرفانی
- ۶۴ ۲-۴- اندیشه‌های کلامی دوانی
- ۶۵ ۲-۴-۱- شناخت و حیانی
- ۶۶ ۲-۴-۲- هستی‌شناسی کلامی
- ۶۸ ۲-۴-۳- انسان‌شناسی کلامی
- ۶۹ ۲-۵- نتیجه
- ۷۰ یادداشت
- ۷۱ ۳- روش دوانی در شرح شعر حافظ
- ۷۲ ۳-۱- درآمد
- ۷۵ ۳-۲- علم التفسیر دوانی در رساله‌ی شرح غزل «در همه دیر مغان نیست...»
- ۷۸ ۳-۲-۱- استشهادات برون‌متنی و درون‌متنی
- ۷۹ ۳-۲-۲- تأویل مفردات و تعبیرات
- ۸۱ ۳-۳- علم التفسیر دوانی در رساله‌ی شرح بیت «دوش دیدم...»
- ۸۲ ۳-۳-۱- استشهادات برون‌متنی و درون‌متنی
- ۸۴ ۳-۳-۲- تأویل مفردات و تعبیرات
- ۸۶ ۳-۴- علم التفسیر دوانی در رساله‌ی شرح بیت «پیر ما گفت...»
- ۸۶ ۳-۴-۱- تأویل اندیشه‌ی حافظ
- ۸۹ ۳-۵- نتیجه
- ۹۱ ۴- خوانش دوانی از اشعار حافظ
- ۹۲ ۴-۱- درآمد
- ۹۴ ۴-۲- بررسی انتقادی تفسیر غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی»
- ۱۱۳ ۴-۳- بررسی انتقادی تفسیر بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند»

۱۱۹	۴-۴- بررسی انتقادی تفسیر بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت»
۱۲۹	۴-۵- استشهاد به اشعار حافظ در کتاب‌های دوانی
۱۳۰	۴-۵-۱- ابیات حافظ در <i>لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق</i>
۱۳۱	۴-۵-۲- ابیات حافظ در شرح رباعیات فلسفی و عرفانی
۱۳۲	۴-۶- استشهاد به اشعار حافظ در رساله‌های دوانی
۱۳۲	۴-۶-۱- ابیات حافظ در <i>تحفه‌ی روحانی</i>
۱۳۳	۴-۶-۲- ابیات حافظ در شرح حدیث «أنا نقطة تحت الباء»
۱۳۴	۴-۶-۳- ابیات حافظ در <i>عرض سپاه اوزون حسن</i>
۱۳۴	۴-۶-۴- بیتهای از حافظ در <i>تهلیلیه</i>
۱۳۴	۴-۶-۵- بیتهای از حافظ در <i>اخلاق</i>
۱۳۵	۴-۶-۶- بیتهای از حافظ در <i>تحقیق عدالت</i>
۱۳۵	۴-۶-۷- بیتهای از حافظ در شرح بیت «تفکر رفتن از باطل سوی حق»
۱۳۵	۴-۶-۸- مصرع‌های از حافظ در <i>صیحه و صدا</i>
۱۳۶	۴-۷- استشهاد به اشعار حافظ در نامه‌های دوانی
۱۳۷	۴-۸- نتیجه
۱۳۹	یادداشت‌ها
۱۴۱	نتیجه‌گیری
۱۴۴	فهرست اعلام
۱۵۲	فهرست آیات
۱۵۴	فهرست احادیث
۱۵۵	فهرست اشعار عربی
۱۵۶	فهرست اشعار فارسی
۱۶۳	کتاب‌نامه
3	مقدمه‌ی انگلیسی

خداوندا در توفیق بگشای

نظامی را ره تحقیق بنمای

(نظامی، ۱۳۸۷: ۲)

پیش‌گفتار

در این پیش‌گفتار مروری بر مطالب زیر خواهیم داشت:

الف- بیان موضوع و طرح مسأله

ب- اهمیت موضوع و ضرورت پژوهش

ج- هدف نویسنده

د- پرسش‌های پژوهش

ه- پیشینه‌ی پژوهش

و- روش پژوهش

ز- ساختار پژوهش

الف- بیان موضوع و طرح مسأله

این پایان‌نامه به موضوع «بررسی و نقد اندیشه‌های جلال‌الدین دوانی، فیلسوف بزرگ قرن نهم، در تفسیر شعر حافظ، شاعر بنام قرن هشتم» اختصاص یافته است. در طول چند سده- ای که از ظهور حافظ می‌گذرد، بی‌گمان نگارش شرح‌های علمی بر اشعار حافظ موجب پویایی و بالتدگی مباحث حافظ‌پژوهی شده است. در این میان دوانی را اولین شارح اشعار حافظ دانسته‌اند که رساله‌هایی را اختصاصاً در شرح برخی اشعار او نوشته است (نک: قادری، ۱۳۸۷: ۱۸۳). وی گذشته از ابیاتی فراوان که از حافظ در کتب و رسایل و مکتوبات خود آورده، پاره‌ای از اشعار او را نیز در چند رساله شرح داده است.

دوانی طی سه رساله غزل

در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی / خرّقه جایی گرو باده و دفتر جایی

و بیت مطلع

دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند / گل آدم بسرشتند و به پیمانہ زدند

و بیت بحث برانگیز

پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت / آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد

را شرح کرده و لغات و تعبیراتی مانند «دیر مغان»، «شیدا»، «خرقه»، «باده»، «دفتر»، «دوش»، «ملایک»، «در میخانه زدن»، «گل آدم»، «سرشتن»، «به پیمانہ زدن»، «پیر»، «خطا»، «قلم صنع»، «نظر پاک»، «خطاپوش» را با نگاه عرفانی، فلسفی و کلامی توضیح داده است. بنابراین از طریق این رساله‌ها، می‌توان با روش تفسیری دوانی در شرح شعر حافظ و نوع خوانش او از اشعار حافظ آشنا شد.

توجه به عنوان پایان‌نامه می‌تواند تا حدودی روشنگر محتوای آن باشد: «بررسی و نقد اندیشه‌های جلال الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ». «اندیشه‌های جلال الدین دوانی» را در باب شعر حافظ به دو ساحت می‌توان تقسیم کرد: یکی ساحت «صورت یا زبان» و دیگری ساحت «معنا یا ذهن». در واقع اشعار حافظ برای دوانی به مثابه ساختاری از اندیشه‌های نظام‌مند در باب خدا، انسان و جهان پدیدار می‌شود که شامل اصطلاحات و تعبیراتی شاعرانه است و در قالب زبانی نمادین طرح‌ریزی گشته است؛ بنابراین شگردهای زیبایی‌شناسانه‌ی اشعار او و ارزش زیبایی‌شناختی آنها، موضوع اندیشه‌های دوانی نیست. در ادامه‌ی عنوان به تعبیر «تفسیر شعر حافظ» بر می‌خوریم. مراد از «تفسیر» در عنوان این پژوهش، «قرائت» یا «دریافت» یا «خوانش» از متن است و از آنجا که «تأویل» نوعی خاص از خوانش متن است، بنابراین تفسیر اعم از تأویل خواهد بود. در عنوان پژوهش دو واژه‌ی «بررسی» و «نقد» نیز به کار رفته است. مراد از «بررسی» تبیین موضوعات و بیان آرا و مقصود از «نقد» سنجش و ارزیابی دیدگاه‌هاست. از آنجا که این دو واژه ناظر بر روش پژوهش و روی‌کرد نویسنده به تحقیق است، به این دو مقوله با تفصیل بیشتر ذیل عنوان «روش پژوهش» پرداخته شده و اینجا نیازی به تکرار نیست.

غالب محققانی که به بررسی و تفحص در باب شعر حافظ پرداخته‌اند در پذیرش این امر هم‌داستانند که در اشعار حافظ اندیشه‌های عرفانی وجود دارد. در این میان دوانی کوشیده است تا بر اساس تفکرات برخی از مهم‌ترین نحله‌های فکری رایج در جهان اسلام آن روزگار، به ویژه مکتب عرفانی ابن عربی، اشعاری از حافظ را تفسیر و در واقع تأویل کند؛ هرچند به دلیل وسعت نظر و سعه‌ی صدری بی‌مانند که در او وجود دارد، بر خوانش خود از متن حافظ، اصرار نمی‌ورزد و در جای جای رساله‌های خود نشان می‌دهد قرائت‌ها و دریافته‌های او ساحتی از ساحات شعر حافظ را روشن می‌کند. او خود درباره‌ی خوانش خود می‌گوید: «اکثر اهل زبان به واسطه‌ی بعضی از احوال ناظم که در السنه‌ی ناس افتاده، و الله بصیر بأحوال عباده، سخنان او را بر همان معانی ظاهر که هیچ فطن قصر این عبارات بر آن مموهات جایز نداند، فرود آوردند و از حمل آن بر امثال این حقایق [عرفانی] انگشت تعجب به دندان تفکر گزند و با این همه از مضمون لا تنظر إلی من قال و انظر إلی ما قال، و فحوای اعرف الرجال بالحق لا الحق بالرجال، غافلند». سپس ادامه می‌دهد: «و اگر فرضاً صاحب‌سخن را به هیچ وجه لمحی حقی نیز به جانب این معنی نبوده باشد، استنباط این معانی [عرفانی] از آن در غایت ظهور و جلاست و متبصر صاحب‌حال را در آن حال‌هاست و اگر کسی خود را باز خواند، بی‌شایبه‌ی شک و وهم داند که از «سعتربری»، «اسع تر بری» شنود و به آن سبب مغلوب وجد گردد، به طریق اولی که از امثال این سخنان نظایر این معانی [عرفانی] تواند دریافت» (دوانی، ۱۳۷۳: ۱۹۳).

این اثر از یک طرف در قلمروی وارد می‌شود که تا به امروز محققان صاحب‌نام ابعاد مختلف آن را بسیار پیموده و مشخص کرده‌اند: «تفسیر شعر حافظ». این امر اگرچه حافظ-پژوهی را رونق بخشیده، موجب گردیده است که عامه‌ی حافظ‌دوستان کمتر بتوانند در این ساحت به تحقیق و تفحص بپردازند و به یافته‌هایی جدید دست یابند. از طرف دیگر این تألیف پا به عرصه‌ای می‌گذارد که پژوهندگان صاحب‌نظر ساحات مختلف آن را کمتر کاویده‌اند و اهمیتش را روشن نکرده‌اند: «اندیشه‌های جلال الدین دوانی». پژوهش درباره‌ی اندیشه‌های جلال الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ، جنبه‌هایی از شخصیت ادبی دوانی را

آشکار می‌کند که تا کنون بدان پرداخته نشده است و افقی تازه را در «دوانی پژوهی» به روی ادب‌دوستان می‌گشاید.

نباید از نظر دور داشت که این تحقیق تنها به تجزیه و تحلیل تقادانه‌ی آرا و افکار دوانی درباره‌ی کلام حافظ اختصاص دارد و به همین امر بسنده می‌کند. بنابراین اثر حاضر در پی پرداختن به تمام جوانب و گوشه‌های اندیشه‌ی دوانی و یا اشعار حافظ نیست؛ بلکه تنها آن ابعادی از تفکرات و تأملات دوانی را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد که معطوف به غزلیات و ابیات حافظ است و می‌تواند زمینه‌ای را برای شناخت بهتر و بیشتر شعر حافظ فراهم کند. همچنین این اثر را نه مقدمه‌ای بر ابعاد مختلف اندیشه‌های دوانی می‌توان به شمار آورد و نه درآمدی بر ساحات گوناگون شعر حافظ.

ب- اهمیت موضوع و ضرورت پژوهش

تحقیق و تفحص در همه‌ی زمینه‌های هر تمدن امری لازم و بایسته است؛ زیرا بدون شناخت درست همه‌ی ابعاد گذشته و حال یک تمدن، به ویژه ابعاد علمی و فرهنگی آن، نمی‌توان در جهت کمال و پیشرفت بنیادین و یا اصلاح و بازسازی خردمندانه‌ی آن تمدن گامی به جلو برداشت. بررسی و تحقیق عالمانه و دقیق در همه‌ی زمینه‌های شعر حافظ ما را با آشکاری‌ها و پنهانی‌های فکری و زبانی این شاه‌کار ادب فارسی نزدیک می‌کند. تا به امروز حافظ پژوهان و حافظ‌شناسان در حوزه‌ی «ذهن و زبان» حافظ بسیار گفته و نوشته‌اند؛ با این حال همچنان وادی نپیموده در سرزمین معنا و صورت شعر حافظ وجود دارد. درباره‌ی اندیشه و سخن تعداد انگشت‌شماری از شاعران ادب فارسی می‌توان سال‌ها خواند و نوشت. فردوسی، نظامی، مولوی، سعدی و حافظ در ردیف اول این شاعران قرار دارند. اگر بخواهیم به این پنج تن چند نفر دیگر را هم اضافه کنیم می‌توان از سنایی، خاقانی، عطار و جامی نام برد که با این حال تعداد مجموع آنها به انگشتان دو دست هم نمی‌رسد. اینان همان شاعران فرهنگ‌ساز ادب فارسی هستند. در میان این شاعران حافظ جایگاهی ویژه دارد، زیرا تأثیر او بر فکر و کلام ایرانیان بیش از هر شاعر دیگر بوده و از این رو «حافظ حافظه‌ی ماست» و شناخت او در واقع شناخت شخصیت تاریخی ایرانیان به شمار

می‌رود. حافظ به عنوان یکی از بنیان‌گذاران فکری و فرهنگی، بیش از هر شاعر دیگر و شاید بیش از هر متفکر دیگر بر تمدن ایرانی تأثیر گذاشته است. بنابراین شناخت بهتر حافظ ما را با یکی از استوانه‌های فکری و فرهنگی تمدن ایرانی بیشتر آشنا خواهد کرد و در نهایت می‌تواند به هویت‌شناسی جامعه‌ی امروز ایران و هویت‌بخشی فرهنگی و انسانی به نسل حاضر منتهی گردد.

چنان که گذشت این اثر از رهگذر بازشناسی گوشه‌ای از اندیشه‌های جلال الدین دوانی، روش تفسیر و نوع خوانش او را از کلام حافظ دنبال می‌کند. البته هدف از آن محدود ساختن اشعار حافظ در قالب خوانش دوانی نیست، ولی به هر روی دریافت‌های اولین مخاطبان یک اثر مفاهیم اصیل آن را روشن می‌کند و از معانی موجه آن خبر می‌دهد. در نظریه‌ی تاریخ ادبی هرمنوتیکی به جای سرگذشت مؤلف و متن، «تاریخ خوانندگان متن» یا «تاریخ ادبیات مخاطبان» پیش‌نهاد می‌شود (فتوحی و وفایی، ۱۳۸۸: ۷۱). از دیدگاه تاریخ ادبی هرمنوتیکی «عیار ادبیت یک متن، مثلاً دیوان حافظ، بر اساس میزان سرزندگی، پویایی و قابلیت مکالمه‌اش با نسل‌های روزگاران مختلف سنجیده می‌شود. پس مورخ ادبی باید «تاریخ تأثیر» حافظ در مخاطبان پس از خود را به نگارش درآورد. او با این کار در حقیقت تاریخ «حیات دیوان حافظ» و «تاریخ معانی شعر حافظ» یعنی سرگذشت یک متن پس از تولید و حرکت آن در تاریخ را می‌نویسد» (همان ۷۱). بنابراین از آنجا که جلال الدین دوانی یکی از بزرگ‌ترین خوانندگان اشعار حافظ در دوره‌ی تیموری است و در جرگه‌ی اولین مخاطبان حافظ قرار دارد، آشنایی با حافظ از منظر او اهمیتی ویژه دارد و بی‌شک بررسی اندیشه‌های این مفسر شعر حافظ، می‌تواند زوایا و گوشه‌هایی پنهان از ذهن و زبان شاعر را برای ما روشن کند.

بی‌تردید قرائت‌ها و دریافت‌های اولین مخاطبان و خوانندگان یک اثر، به دلیل نزدیکی زمانی آنها به صاحب اثر وجهی از وجوه معنایی اثر را مشخص می‌کند. دوانی نه تنها در همان افق تاریخی حافظ پرورش یافته، بلکه در اوان جوانی برای تکمیل تحصیلات خود به شیراز سفر کرده و بعدها در مکتب شیراز، به تعلیم پرداخته است. این اشتراک زمانی -

مکانی دوانی با روزگار و زادگاه حافظ بر اهمیت شرح او بر شعر شاعر می‌افزاید. همچنین دوانی از دانشمندان و نویسندگان بزرگ عصر خود به شمار می‌رود و او را باید مخاطب خاص حافظ به حساب آورد. بنابراین با توجه به عظمت شخصیت علمی دوانی و همچنین نزدیکی زمانی و یکسانی مکانی او با حافظ، بررسی و نقد آثار وی در حوزه‌ی حافظ-پژوهی ضروری به نظر می‌رسد.

ج- هدف نویسنده

در این پایان‌نامه، نویسنده اولین شرح حافظ را بررسی و روش شرح‌نویسی شارح و نوع خوانش او را تبیین کرده و دو هدف را دنبال نموده است: هدف اصلی او روشن کردن منظری است که دوانی از آن به اشعار حافظ می‌نگرد و هدف ضمنی آن گشودن افقی تازه در تحقیقات ادبی، یعنی «ادبیت دوانی»، است. برای رسیدن به این اهداف سعی بر آن بوده است که از یک طرف روش شرح‌نویسی دوانی در تفسیر شعر حافظ مشخص گردد و از طرف دیگر قرائت‌ها و برداشت‌های خاص دوانی از برخی از اشعار حافظ روشن شود؛ تا از این رهگذر طریقی که دوانی در «تفسیر شعر حافظ» پیموده است آشکار گردد. نویسنده در این بررسی کوشش کرده است ابتدا خود طریقی فکری مفسر را در تفسیر شعر شاعر دریابد و سپس به تجزیه و تحلیل انتقادی اندیشه‌های مفسر درباره‌ی شعر شاعر بپردازد و خواننده را با آرای مفسر آشنا کند.

د- پرسش‌های اصلی و فرعی

این پژوهش مانند هر پژوهش دانشگاهی دیگر بر اساس پرسش‌هایی شکل گرفته است. آنچه در پی می‌آید مهم‌ترین پرسش‌هایی است که این نوشتار را پدید آورده است:

- ۱- مشرب فلسفی، عرفانی و کلامی دوانی بر چه اصل‌هایی بنا شده است؟
- ۲- دوانی در شرح‌نویسی خود از چه روشی استفاده کرده است؟
- ۳- تفاسیر دوانی از اشعار حافظ تا چه اندازه همسو با معانی شعر حافظ است؟
- ۴- روش و خوانش دوانی در شرح حافظ از چه اهمیتی برخوردار است؟

پاسخ تفصیلی به این پرسش‌ها، ساختار پژوهش و شاکله‌ی فصول این پایان‌نامه را تشکیل داده است. در میان این پرسش‌ها پرسش چهارم از اهمیتی فراوان برخوردار است، چرا که برای یافتن پاسخ آن لازم است پاسخی روشن برای سه پرسش نخستین فراهم آورده شود. به غیر از پرسش‌های چهارگانه‌ی اصلی، پرسش‌هایی دیگر نیز در طی فصول این پژوهش از دل پرسش‌های اصلی پدید آمده است. این تحقیق بدان پرسش‌ها نیز به طور مستقیم یا غیر مستقیم پرداخته؛ اگرچه مدعی نیست که به پاسخی کامل برای آنها دست یافته است. برخی از آن پرسش‌ها به قرار ذیل است:

- شناخت‌شناسی دوانی بر چه اصولی بنا شده است؟
- هستی‌شناسی دوانی بر چه پایه‌هایی قرار گرفته است؟
- انسان‌شناسی دوانی بر چه بنیان‌هایی استوار گشته است؟
- از دیدگاه دوانی اندیشه‌های حکمی و عرفانی چگونه در قالب شعر بیان می‌شود؟
- اصطلاحات حکمی و عرفانی در اندیشه‌ی حافظ چگونه بیان می‌شوند؟
- دوانی لغات و تعبیرات شاعرانه‌ی اشعار حافظ را چگونه تفسیر می‌کند؟

ه- پیشینه‌ی پژوهش

علی اصغر حکمت در سال ۱۳۴۲ در مقاله‌ای با عنوان «منابع جدید در پیرامون حیات خواجه حافظ» به بررسی شخصیت حافظ از دیدگاه دو اثر قریب العهد او پرداخته است. در واقع حکمت در این مقاله‌ی مختصر کوشیده است تا هویت حافظ را از دیدگاه دو نویسنده-ی نزدیک به عصر او شناسایی کند. یکی از آن دو نویسنده جلال الدین دوانی است و حکمت می‌کوشد از خلال اثر او از شعر و شخصیت حافظ پرده‌ی ابهام بردارد. این اثر رساله‌ی شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» است که چند سال پیش از مقاله‌ی حکمت دو بار در مجله‌ی *ارمغان* به چاپ رسیده بود.

در سال ۲۰۱۰ نیز مقاله‌ای به انگلیسی با عنوان «تفسیر جلال الدین دوانی از حافظ» (Jalal ol-din Davani's Interpretation of Hafiz) در کتاب *حافظ و آیین عشق در شعر فارسی کلاسیک* (*Hafiz and the Religion of Love in Classical Persian Poetry*)

در نیویورک به چاپ رسید. این کتاب دارای یک پیش‌گفتار و چهار بخش است. ویراستار کتاب، لئونارد لوین (Leonard Lewisohn) است که پیش از ویرایش این اثر چندین کتاب در ادبیات تصوف تألیف کرده است. مقدمه‌ی آن را پیتراوری (Peter Avery) درباره‌ی شخصیت حافظ و شعر و هنر او نگاشته است. بخش سوم این کتاب «حافظ و سنت صوفیانه‌ی ایرانی» نام دارد و در برگیرنده‌ی سه مقاله است. مقاله‌ی سوم آن را که «تفسیر جلال الدین دوانی از حافظ» نام دارد، کارل دبلیو ارنست (Carl W. Ernst) نوشته است. ارنست طی این مقاله به معرفی دو رساله‌ی دوانی در شرح غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» و بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند» پرداخته و در پایان مقاله به هرمنوتیک دوانی در شرح شعر حافظ اشاره کرده و به این نتیجه رسیده که قرائت‌ها و برداشت‌های گوناگون از اشعار حافظ، از همان زمان سرایش آنها وجود داشته است.

چنان که از پیشینه‌ی پژوهش حاضر روشن می‌شود محققانی که به بررسی و تفحص در احوال و اشعار حافظ پرداخته‌اند (معمولاً به علت عدم آشنایی عمیق با دقایق آرای عرفانی، به ویژه در سنت فکری ابن عربی، و همچنین به دلیل زبان علمی و دیرپای نوشته‌های دوانی) کمتر به وادی تحلیل آثار و آرای او درباره‌ی شعر حافظ رو آورده‌اند. بنابراین اندیشه‌های حافظانه‌ی او همچنان دست نیافته باقی مانده و عمق آنها روشن نگردیده است. سابقه‌ی پژوهش ما نشان می‌دهد که این نخستین اثری است که با دیدی انتقادی به اندیشه‌های دوانی در باب اشعار حافظ می‌نگرد. بدین ترتیب به نظر می‌رسد «بررسی و نقد اندیشه‌های جلال الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ» نه تنها تحقیقات پیشین را تکمیل می‌کند، بلکه خود نیز قدم به وادی‌ای تازه می‌گذارد.

و- روش پژوهش

روش پژوهش در این پایان‌نامه کتاب‌خانه‌ای است. کوشش بر آن بوده است که اطلاعات در جهت دستیابی به پاسخ پرسش‌ها به کار گرفته شود و به صورتی طبقه‌بندی شده ارائه گردد. از این رو بررسی و نقد ما همواره ناظر به سؤالات پژوهش بوده و چهارچوبه‌ی تحقیق بر اساس پرسش‌های آن، استوار گشته است. در این پژوهش شیوه‌ی غالب طرح

مسائل و مباحث بدین نحو است که ابتدا موضوعات طرح شده در افکار دوانی تبیین و روشن و سپس اندیشه‌های او از زبان خودش بیان و عرضه شده است. همچنین در اثر حاضر اندیشه‌های دوانی درباره‌ی حافظ با آرای برخی شارحان حافظ و حافظ‌پژوهان مورد سنجش قرار گرفته، اشتراکات و اختلافات آرای او با دیگران نشان داده شده و در نهایت نقاط قوت و ضعف افکارش ارزیابی گردیده است. بنابراین «نقد» در این پژوهش ناظر بر مقایسه‌ی افکار و تضارب آراست.

ز- ساختار پژوهش

اثر حاضر طی چهار فصل و یک نتیجه‌گیری نهایی به مباحث زیر پرداخته است: در فصل آغازین پس از اشاره‌ای مختصر به شرح زندگانی و سرگذشت دوانی، شخصیت علمی او روشن و گوشه‌ای از شخصیت ادبی او نشان داده شده است. فصل دوم تمهیدی است برای فهم روش شرح‌نویسی دوانی و نوع خوانش او از اشعار حافظ؛ از این رو به آرا و عقاید فلسفی، عرفانی و کلامی او اختصاص یافته است. در این فصل افکار جهان‌شناسانه‌ی دوانی را کاویده‌ایم و از خلال آثارش اندیشه‌های جهان‌شمول او را روشن کرده‌ایم. فصل سوم ناظر بر روش شرح‌نویسی دوانی است. در این فصل نظرگاه فکری و مبانی نظری شرح-نویسی دوانی را بر اشعار حافظ بررسی کرده‌ایم. در فصل چهارم نیز به بررسی انتقادی خوانش دوانی از برخی ابیات حافظ پرداخته‌ایم. سه فصل اخیر با درآمد و نتیجه‌ای همراه است. در بخش درآمد هر فصل، سؤال اصلی آن فصل را تبیین کرده و در قسمت نتیجه با استفاده از یافته‌های پژوهش در حد توان به سؤال فصل جواب داده‌ایم. در بخش نتیجه-گیری نیز ضمن جمع‌بندی از فصول پایان‌نامه، به این پرسش پاسخ گفته‌ایم که «روش و خوانش دوانی در شرح حافظ از چه اهمیتی برخوردار است؟». در پایان نیز برای مزید فایده، این اثر را با چند فهرست و مقدمه‌ای به زبان انگلیسی به اتمام رسانده‌ایم.

ولی الله شرف

مشهد الرضا، زمستان ۱۳۹۲